

УДК 048.56: 376.3 В31

І. М. ЛЯХОВА

доктор педагогічних наук, професор
Класичний приватний університет

ВЕРБАЛЬНІ ТА НАОЧНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ В НАВЧАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Ефективність навчання рухових дій школярів значною мірою залежить від вибору методів і методичних прийомів, що використовує вчитель фізичної культури під час цілеспрямованої рухової діяльності. Використання вербальних і наочних методів навчання на заняттях фізичною культурою зі школярами, які мають порушення слуху, є необхідним, проте досить проблематичним, що пов'язано з первинними, вторинними та подальшими відхиленнями в їхньому розвитку. У статті висвітлено теоретичні й емпіричні результати дослідження щодо підбору й особливостей використання вербальних і наочних методів навчання в роботі із цим контингентом дітей шкільного віку.

Ключові слова: фізичне виховання, школярі з порушеннями слуху, заняття фізичною культурою, вербальні та наочні методи навчання, формування рухових дій, адаптоване мовлення.

Аналіз науково-методичної та спеціальної літератури свідчить, що проблема гармонійного поєднання рухової, пізнавальної й мовленнєвої діяльності школярів із стійкими порушеннями слуху під час навчання їх рухових дій привертала увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Різні аспекти взаємодії вчителя фізичної культури з дітьми шкільного віку, які мають порушення слухової функції, висвітлено в працях Н. Г. Байкіної [2], В. В. Дзюріча [3], І. М. Ляхової [5] та ін. Проте, через особливості психофізичного розвитку цих дітей питання підбору й використання вербальних і наочних методів їхнього навчання на заняттях фізичною культурою потребує наукового обґрунтування.

Актуальність проблеми навчання учнів віком 7–16 років, які мають стійкі порушення слуху, у навчально-педагогічному процесі з фізичного виховання значно підвищується у зв'язку з нерозробленістю цілої низки питань дидактичного характеру для цього контингенту осіб, а також з їхньою значною потребою в подальшій соціалізації як повноправних громадян своєї країни.

Метою статті є визначення особливостей застосування вербальних і наочних методів навчання учнів з порушеннями слуху віком 7–16 років на заняттях фізичною культурою.

Правильний вибір учителем фізичної культури комплексу методів навчання школярів з урахуванням віку, рівня фізичної підготовленості, особливостей їхнього психофізичного розвитку тощо забезпечує успішність опанування особами, які займаються фізичною культурою, цілеспря-

мованими руховими діями, виховання їхньої пізнавальної активності на заняттях, ефективність вирішення завдань фізичного виховання загалом. Застосування будь-якого методу або методичного прийому в практиці фізичного виховання обов'язково повинно привести до досягнення мети, наміченого результату навчання й виховання.

У теорії та методиці фізичного виховання метод розуміють як спосіб впливу педагога на вихованця, при якому можливо вирішення широкого кола навчальних, оздоровчих, виховних і корекційних завдань; систему дій учителя в процесі викладання, а учня – при засвоєнні навчального матеріалу.

Кожен метод має свій предметний зміст, включає в себе інструмент, необхідний для досягнення поставленої мети, що використовується на заняттях фізичної культури в процесі організованої діяльності. Саме вчитель фізичної культури повинен завчасно визначати сукупність дій, що забезпечать ефективність процесу навчання й виховання, порядок та їх послідовність.

Відповідно до дидактичних завдань і умов навчання кожен метод реалізується за допомогою методичних прийомів, що входять до складу цього методу. А отже, у конкретній педагогічній ситуації використовують методичний прийом або їх сукупність, що розглядаються як способи реалізації методу.

Спрямованість навчальної діяльності на заняттях фізичної культури ґрунтується на принципах гуманізації, демократизації, діяльнісному підході та цілісності процесу, його доступності й індивідуалізації (диференціації). На думку професора В. Г. Ареф'єва, індивідуальний підхід до учнів передбачає часткову тимчасову зміну найближчих завдань і окремих сторін змісту навчально-виховної роботи, постійне варіювання її методів з урахуванням загального й особливого в особистості кожного учня для забезпечення всебічного їх розвитку [1].

Виходячи із цього, підбір методів навчання або методичних прийомів повинен здійснюватися щодо специфіки навчального матеріалу з фізичної культури, відповідати принципам навчання, індивідуальній і груповій підготовленості учнів, умовам заняття, поставленому завданню й індивідуальним типологічним особливостям і можливостям осіб, які займаються фізичною культурою, і самих педагогів.

Рухова діяльність школярів із порушеннями слуху значною мірою пов'язана зі станом мовлення, якісного сприймання та розуміння вербальної інформації, а також активним використанням у процесі навчання зорового аналізатора, що є важливими умовами їхнього загального розвитку [5].

Загальновідомо, що вивчення рухової дії починається з її безпосереднього сприймання, яке психологи розглядають як дію зі створення образу-еталона. Для школярів з порушеннями слуху під час занять фізичною культурою провідну роль у цьому процесі відіграють зоровий, м'язово-руховий і тактильний аналізатори, додаткову – слуховий аналізатор. Їхня тісна взаємодія забезпечує сприймання рухів на основі створення зорового, значеннєвого (логічного) і кінестетичного образів рухових дій, забезпечу-

ючи їх практичне виконання й у разі потреби виправлення помилок. Вплив на цей процес педагогічного фактора не викликає сумнівів. З огляду на значну роль вищевказаних процесів у створенні уявлення про рухові дії, а також у регулюванні й керуванні рухами загалом, можна зробити висновок, що саме ці фактори будуть зумовлювати глибоку специфічність перебігу процесу навчання, корекції та розвитку рухів школярів зі стійкими порушеннями слуху.

Отже, створення вчителем фізичної культури сприятливих організаційно-педагогічних умов для освоєння рухових дій учнями з порушеннями слуху дасть змогу вже на першому етапі навчання (початкове розучування фізичних вправ) запобігти появі грубих помилок (превентивне навчання).

У науковій спеціальній літературі є окремі дослідження, в яких відзначено роль слова в розвитку рухів цієї типологічної групи дітей шкільного віку [2; 3; 5]. Водночас теоретики та практики зазначають, що сприймання дітьми з порушеннями слуху словесної інформації викликає в них певні труднощі.

Педагогічні спостереження за цим контингентом осіб дають змогу стверджувати, що на рівні сприйняття словесної інформації школярі з порушеннями слуху віком 7–16 років принципово відрізняються від категорії осіб зі збереженим слухом. Наявні також відмінності всередині нозологічної групи (між глухими школярами й тими, які слабочують). Якщо слух у дитини частково збережений, вона може з деякими викривленнями (залежно від ступеня втрати слуху) на основі часткового сприймання мови навколишніх нагромадити лише обмежений запас слів, неповноцінних за своїм фонетичним оформленням, які стосуються питань фізичної культури, або мати відносно розгорнуте мовлення, що відрізняється великою своєрідністю. При цьому нагромадження нових термінів у словниковому запасі глухих школярів відбувається значно повільніше, ніж у тих, які слабочують, а в останніх – повільніше, ніж у тих, хто добре чує. Це пов'язано зі специфічною сприймання ними інформації залежно від ступеня зниження слуху або групи глухоти, а відтак утрудненим процесом розкриття понять, а також обмеженим словниковим запасом, який скорочує можливість становлення місця нового терміна в їхній лексичній системі.

Виходячи із цього, формування знань школярів з порушеннями слуху на заняттях фізичною культурою відбувається досить повільно й супроводжується характерними для них мовленнєвими особливостями, що значно затримує процес формування рухових дій.

Таким чином, при сприйманні учнями з порушеннями слуху словесної інформації на заняттях фізичною культурою спостерігається значний прояв їхніх мовних особливостей: звуження обсягу інформації, що надходить у процесі навчання рухових дій, зниження швидкості її сприймання й переробки, у більшості випадків її викривлення; обмеження словникового запасу; порушення зв'язку слів у словосполученнях і окремих реченнях, помилки у вимові, заміна одних слів іншими (іменника – на дієслово), за-

надто вузький чи широкий опис необхідної спортивної термінології. Такі помилки є характерними для цієї нозологічної групи осіб.

Такі недоліки мовленнєвої функції мають стійкий характер і зберігаються впродовж усього періоду навчання цих учнів у спеціальній школі, але найбільший їх прояв виявляється в молодшому шкільному віці. Усе це вказує не тільки на недорозвиток мовлення школярів з порушеннями слуху, а й на особливий рівень можливостей пізнання навколишнього світу, своєрідний спосіб мислення з особливим рівнем розвитку інтелектуальних операцій аналізу та синтезу. Це потребує використання специфічних видів мови (дактиль, жесто-мімічне мовлення). Причому, за твердженням С. В. Кульбиди [4] та інших учених, учні з порушеннями слуху якісніше й краще розуміють повідомлення, передані жестовим мовленням, ніж усним. Відтак, одержання інформації учнями з порушеннями слуху шляхом сприймання мови вчителя, яка не адаптована до особливостей їхнього психічного й мовленнєвого розвитку, призводить до того, що вони сприймають слова та фрази як недиференційований сигнал. Варто зауважити, що вербальну інструкцію про виконання рухових дій на початковому етапі навчання ці школярі зазвичай правильно розуміють тільки після використання дактиля або жестів. Особливо це стосується дітей молодшого й середнього шкільного віку. Надалі ситуація кардинально змінюється. З освоєнням рухових дій учнями зі зниженим слухом потреба у використанні специфічних видів мови поступово або відпадає, або виявляється в окремих випадках, поступаючись місцем усному методу навчання.

Навчання дітей зі стійкими порушеннями слуху, на думку Л. С. Виготського, повинно йти “обхідними шляхами” з урахуванням особливих умов сприймання мовлення дитиною й об’єктивних закономірностей розвитку її мовленнєвої функції. У зв’язку із цим у роботі зі школярами, які мають порушений слух, доцільна активна участь зорового аналізатора та використання специфічних форм мовлення. Отже, особливого значення для цього контингенту осіб набуває не лише показ фізичних вправ учителем, а й писемне мовлення.

Роль писемного мовлення у спеціальному навчанні дітей з порушеннями слуху відзначено в низці наукових вітчизняних і зарубіжних праць (Р. М. Боскіс, А. Г. Зикеев, К. В. Комаров, Ф. Ф. Рау, М. К. Шеремет та ін.). Фахівці наголошують, що в умовах навчання дітей зі стійкими порушеннями слуху писемне мовлення перебуває в більш-менш вигідному стані порівняно з усним мовленням. Сприймання за допомогою зору робить його доступним для школярів із порушеннями слуху. Фіксованість тексту (його статична форма) дає змогу учням цієї нозологічної групи неодноразово його перечитувати, аналізувати написане з метою засвоєння розміщеної в ньому інформації. Отже, під час проведення організованої рухової діяльності цілком прийнятним є використання писемної форми викладу мовленнєвого матеріалу (спортивної термінології, графічного зображення фізичних вправ, способів пересування, організаційно-методичних вказівок

тощо). Сутність питання полягає лише в тому, на якому етапі навчання рухової дії застосовувати таку форму мовлення.

Педагогічні спостереження за школярами з порушеннями слуху показали, що використання вчителем фізичної культури карток з назвами фізичних вправ і рухових дій на початковій стадії їх розучування є цілком прийнятним, оскільки приводить до правильного розуміння учнями суті інформації, стимулює їхню активність на заняттях, виховує впевненість у своїх силах, уміння орієнтуватися в різній інформації та реалізовувати рухові завдання в процесі практичної діяльності.

Слухова недостатність і пов'язані з нею особливості розвитку словесного мовлення приводять до того, що особливого значення для школярів з порушеннями слуху набувають предметні дії, жесто-мімічна та дактильна форми мовлення. У зв'язку із цим у цей період навчання необхідно застосовувати весь комплекс усних і жестових методів та прийомів навчання: жестову й дактильну системи, читання з губ, залишковий слух, усне та писемне мовлення. Із засвоєнням рухових дій усне мовлення поступово має витіснити жестову й дактильну форми мовлення. Однак на початковому етапі опанування рухів школярами з порушеннями слуху вони є конче необхідні, особливо в молодшому шкільному віці.

У середньому шкільному віці під час організації рухової діяльності дітей із порушеннями слуху потрібно застосовувати жестову систему й дактиль меншою мірою. Їх варто розглядати як додаткові, однак важливі та досить специфічні засоби комунікації для цієї категорії осіб, що забезпечують швидке засвоєння необхідної, але важкої для їхнього сприймання інформації. Більше уваги потрібно приділяти зчитуванню з губ, усному й писемному мовленню. При цьому широко застосовують частково-пошуковий метод навчання з використанням навчальних карток у самостійній роботі школярів із порушеннями слухової функції щодо виконання ними рухових завдань. Навчальні картки повинні містити більш узагальнену інформацію про виконання рухових дій (назви вправ та їх графічне зображення, схеми пересувань, дозування фізичних вправ, короткі організаційно-методичні вказівки до них тощо).

У результаті розвитку слухового сприймання, а також значного розширення словникового запасу у старшому шкільному віці спілкування з дітьми з порушеннями слуху на заняттях фізичної культури необхідно здійснювати переважно у формі усного мовлення. При цьому усне мовлення – найбільш адекватний метод навчання, оскільки з його допомогою школярі з порушеннями слуху можуть включатися в безпосередню комунікацію з учителем і своїми ровесниками. Дактилювання й жестикуляція потрібно застосовувати на заняттях рідше, ніж у попередніх двох ланках навчання. Усне мовлення, підкріплене наочними методами навчання (показ вправи вчителем чи одним з учнів, демонстрація відеозапису техніки виконання фізичних вправ, малюнків, фотокарток, плакатів тощо), стає основною формою мовлення порівняно з іншими.

Необхідно зауважити, що порушення слуху створює особливі труднощі при внесенні оперативної інформації. Виходячи із цього, у роботі із цією категорією дітей шкільного віку треба здійснювати переведення якомога більшої кількості оперативної інформації в розряд неоперативної. При цьому для здійснення якомога швидкої корекції рухів учнів з порушеннями слуху (реалізації термінового контролю за виконанням рухових дій та внесення оперативної інформації) доцільно використовувати мову жестів з активною артикуляцією губ.

Отже, корекцію й розвиток рухової сфери школярів з порушеннями слуху під час проведення організованої рухової діяльності потрібно здійснюватися із широким варіативним застосуванням вербальних і наочних методів навчання.

Відомо, що при неповноті звукового сприймання інформації важливу роль для розуміння мови відіграють такі складові, як сила, висота, виразність й емоційність мовлення, наголос, ритм, темп, інтонація тощо [4]. У зв'язку із цим важливого значення набуває місцезнаходження вчителя стосовно учнів (відстань між ними, положення тіла). З огляду на це, під час подачі різних інформаційних повідомлень треба максимально скоротити відстань між учителем і учнями (до 2,4 м для дітей із III ступенем туговухості та глухих; 3,8 м при II ступені туговухості; 5–6 м при I ступені туговухості), намагаючись стояти обличчям до них. Це дасть змогу учням із порушеннями слуху не лише зчитувати мовленнєвий матеріал з губ, а й залежно від ступеня зниження слуху та розвитку слухового сприймання сприймати його на слух. Працюючи в спортивному залі, на майданчику, учитель фізичної культури по можливості має вибирати місце, яке відповідало б цим специфічним вимогам.

Висновки

1. Сприймання словесних інформаційних повідомлень учнями з порушеннями слуху під час проведення з ними організованої рухової діяльності викликає труднощі. Основною причиною цього є обмеження їхнього словникового запасу, утруднене формування мовленнєвих конструкцій і нерозуміння ними ряду граматичних форм.

2. Словесні інформаційні повідомлення відіграють додаткову, але важливу роль у корекції та розвитку рухів школярів із порушеннями слуху. Натомість рухова діяльність на заняттях фізичної культури повинна бути провідною стосовно їхньої мовленнєвої діяльності.

3. У корекційно-виховному процесі з фізичного виховання цієї категорії осіб цілком прийнятне застосування всіх форм мовлення (усного, писемного, дактилю, жестів). При цьому необхідно дотримуватись принципу їх комплексного використання при головній ролі усного мовлення й активної артикуляції губ.

4. Створення більш повного й виразного уявлення про рухові дії в учнів із порушеннями слуху шляхом широкого застосування різних форм мовлення дає змогу активізувати компенсаторні механізми, що сприяє ко-

рекції їхньої рухової сфери, позитивно позначається на швидкості формування знань, умінь і навичок, розвитку рухового потенціалу цих дітей.

5. Словесні інформаційні повідомлення обов'язково повинні підкріплюватися наочними компонентами, спрощенням словниково-граматичних форм і алгоритмізацією викладу суті рухових дій.

6. Характер, обсяг і форма цих повідомлень про рухову діяльність повинні визначатися цільовим призначенням інформації, рівнем мовленнєвого розвитку школярів із порушеннями слуху, етапом формування рухових дій та видом контролю.

Список використаної літератури

1. Арефьев В. Г. Теоретичні основи диференціації форм, засобів і методів у процесі навчання фізичної культури. *Науковий Часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)* : зб. наук. пр. / за ред. О. В. Тимошенка. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип. ЗК (97) 18. С. 36–39.

2. Байкина Н. Г. Коррекционные основы физического воспитания глухих школьников : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.03. Москва, 1992. 29 с.

3. Дзюрин В. В. Роль слова в развитии движений у глухих школьников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Минск, 1970. 247 с.

4. Кульбіда С. В. Теоретико-методичні засади використання мови жестів у навчанні нечуючих : монографія. Київ : Поліпром, 2010. 502 с.

5. Ляхова І. М. Корекційно-педагогічні основи фізичного виховання дітей зі зниженим слухом (теоретико-методичний аспект) : монографія. Запоріжжя : ГУ "ЗІДМУ", 2005. С. 162–205.

Стаття надійшла до редакції 13.09.2017.

Ляхова И. Н. Вербальные и наглядные методы обучения школьников с нарушениями слуха в учебно-педагогическом процессе по физическому воспитанию

Эффективность обучения двигательным действиям школьников в значительной мере зависит от выбора методов и методических приемов, применяемых учителем физической культуры во время целенаправленной двигательной деятельности. Использование вербальных и наглядных методов обучения на занятиях физической культурой со школьниками, имеющими устойчивые нарушения слуха, является необходимым, хотя и достаточно проблематичным, что связано с первичными, вторичными и дальнейшими отклонениями в их развитии. В статье отражены теоретические и эмпирические результаты исследования относительно подбора и особенностей применения вербальных и наглядных методов обучения в работе по физическому воспитанию с данным контингентом детей школьного возраста.

Ключевые слова: физическое воспитание, школьники с нарушениями слуха, занятия физической культурой, вербальные и наглядные методы обучения, формирование двигательных действий, адаптированная речь.

Liakhova I. Verbal and Visual Methods of Teaching Students with Hearing Impairment in the Teaching and Pedagogical Process of Physical Education

Efficiency of teaching of the motion activities (physical activities) of schoolchildren largely depends on the choice of methods and techniques used by the teacher of physical culture during the purposeful motion activity. The use of verbal and visual training methods in physical education classe with schoolchildren with stable hearing impairments is necessary, but quite problematic, due to primary, secondary and further deviations in their development. The article reflects the theoretical and empirical results of research on the selection and fea-

tures of the application of verbal and visual methods of teaching in the work on physical education of schoolchildren.

It has been established that verbal components of information play an important role in the development of children's movements and motion. However, their perception in the classes of physical culture causes difficulties for students with hearing impairments, which is related to the lack of their vocabulary, the difficulty of forming their speech, and the lack of understanding of a number of grammatical forms.

Creation of a more complete understanding of the motion actions in physical education by the wide use of different forms of speech (oral, written, dactyl (sign language), gestural) allows them to activate their compensatory mechanisms, which in turn contributes to the correction of the motor sphere, accelerates the formation of knowledge, practical abilities and skills, develops their motion potential. Information messages must necessarily be supported by visual components, simplification of vocabulary and grammatical forms and during the whole physical training to accompany the learning process of motion actions.

Key words: *physical education, schoolchildren with hearing impairment, physical education, verbal and visual methods of instruction, the formation of motion actions, adapted speech.*